

बौद्ध पर्व 'पञ्चदान'

न्हुछें नारायण श्रेष्ठ

सारांश

शाक्यमुनि बुद्धले वोधिज्ञान प्राप्त गरेपछि विकसित भएका विभिन्न मार्गको रूपमा श्रावकयान, महायान र वज्रयानमध्ये काठमाडौं उपत्यकाका नेवारहरूमा वज्रयान बुद्ध धर्मको प्रभाव परेको छ । उनीहरूले वज्रयानी परम्पराअनुसार विभिन्न संस्कृतिहरू विकसित गरेका छन् । वज्रयानी परम्पराअनुसार विभिन्न चर्याहरू गरेर यही जन्ममै बुद्ध हुन सक्छ भन्ने सिद्धान्तलाई अपनाउँदै आएका छन् । ती विभिन्न चर्याहरूमध्ये काठमाडौं उपत्यकाका नेवार बौद्धहरूले दानको अभ्यासलाई प्राचीनकालदेखि नै महत्त्वपूर्ण स्थान दिँदै आएका छन् । विभिन्न तरिकाबाट दानको अभ्यास गर्दै आएका छन् । दानको अभ्यासलाई विशेष दिन पारेर पर्वको रूपमा विकसित गरेको पञ्चदान पर्व हो । श्रावणशुक्लअष्टमीको दिन पाटनमा र दोस्रोपटक भाद्रकृष्णत्रयोदशीका दिन काठमाडौं, भक्तपुर, साँखु, थिमी, पनौती र कीर्तिपुर लगायतका स्थानहरूमा स्थानीय बौद्धहरूले हर्षोल्लासका साथ यो पर्व मनाउँदै आएका छन् । यस दिनमा दीपकर बुद्धका प्रतिमाहरूभित्र मान्छे भित्र बसेर नगर परिक्रमा गरेर मनाइन्छ । साथै वज्राचार्य र शाक्यहरूलाई नगद, अन्न, गेडागुडी, फलफूल आदि दान दान गर्दछन् । वज्राचार्य र शाक्यले पञ्चदानबाट प्राप्त दान सामग्री विभिन्न धार्मिक संघसंस्थालाई पनि हस्तान्तरण गर्दै आएका छन् ।

शब्दकुब्जिका : पञ्चदान, पञ्जरां, दान, दानपारमिता, दीपंकर ।

समस्या:

काठमाडौं उपत्यकाका बौद्धहरूले धार्मिक सांस्कृतिक पर्वहरूमध्ये पञ्चदान पर्व मनाउँदै आइरहेका छन् । पाटनमा श्रावणशुक्लअष्टमीका दिन र काठमाडौं, भक्तपुर, कीर्तिपुर र थिमीमा श्रावणकृष्णत्रयोदशीका दिनमा पञ्चदान मनाउँदै आएका छन् । यस पर्वमा अरु जातिभन्दा बढी विशेष गरेर वज्राचार्य र शाक्यहरू संलग्न हुने हुँदा वज्राचार्य र शाक्यहरूको मात्र पर्व जस्तो भन्ने गर्दछ । वास्तवमा पञ्चदान पर्व बुद्ध हुनको लागि दशपारमितामध्ये पहिलो पारमिताको अभ्यास हो भन्ने ज्ञानको अभाव रहेको छ । यो पर्वमा जो सुकै व्यक्तिले सहभागी भई आफ्नो इच्छाअनुसार र आफूले सकिने कुनै पनि भौतिक वस्तु दान गरेर कुशल कर्मको अभ्यास हो गर्न सकिन्छ भन्ने थोरै व्यक्तिहरू मात्र जानकार छ । पञ्चदान पर्वले धार्मिक, सांस्कृतिक, समाजिक र आर्थिक पक्षलाई के कस्तो प्रभाव पारेको छ, भने सीमित व्यक्तिलाई मात्र जानकारी रहेको छ । त्यसैले यस लेखमा यी विविधपक्षलाई उजागर गर्ने कोशिश गरिएको छ ।

उद्देश्य:

पञ्चदान पर्व काठमाडौँका नेवार बौद्धहरूका साँस्कृतिक पर्व हो । यो पर्व विशेष दिनहरूमा मनाउने भए पनि यसबाट परोपकारी भावना जागृत गर्दछ । यसमा सबै जातजाति समावेश हुन सकिने र बुद्ध हुनको लागि गृहस्थी जीवन यापन गरेर पनि दानपारमिताको अभ्यास गर्न सकिन्छ । पञ्चदानको दिन दान प्रदान गरेर कुशल कर्मको संचय गर्न सकिने अभ्यास उजागर गर्ने उद्देश्य रहेको छ । साथै यसबाट धार्मिक, साँस्कृतिक, समाजिक र आर्थिक पक्षबारे उल्लेख गर्ने ध्येय रहेको छ ।

शोधविधि:

यस लेखमा विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक विधिहरू समावेश गरिएको छ । यस लेखमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतलाई अंगालिएको छ । प्राथमिक स्रोतमा पञ्चदान पर्वसँग सम्बन्धित वज्राचार्य र शाक्य लगायतका विशिष्ट व्यक्तित्वहरूसँग प्रश्न गरी सामग्री संकलन गरिएको छ । द्वितीय स्रोतको रूपमा विभिन्न लेखकहरूले विभिन्न समयमा लेखेका पुस्तक, पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित सामग्रीबाट पनि सूचनाहरू समावेश गरिएको छ ।

पृष्ठभूमि

बौद्ध धर्ममा सम्यक बुद्ध हुनका लागि दान, शील, क्षान्ति, वीर्य, ध्यान, प्रज्ञा, बल, उपाय, प्रणिधि र ज्ञान दश प्रकारका गुणहरूलाई पारमिता भनिन्छ । पारमिता गुण पूर्ण गर्नका लागि सबैभन्दा पहिले दानकार्य बाट गर्नुपर्दछ । सबै धर्मको आधार नै दान हो । भगवान बुद्धले गृहस्थीहरूलाई दान, शील र भावना गरी तीन थरीका उपदेश दिनुभएको छ, तिनीहरूमध्ये दान पहिलो उपदेश हो । शील र समाधिको निमित्त दान पहिलो आधार हो ।^१ सारा संसार अनित्यको कडीमा उनेको छ । यसमा केही नित्य छ भने दान धर्म मात्र भनेर दानलाई नित्यताको प्रतीक मानेको छ ।^२ बुद्ध शासनमा दान विना मानव जीवन अपुरो हुन्छ, भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । दानको बलबाट बुद्धत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । षट्पारमिताको क्रममा दान, शील, क्षान्ति, वीर्य, ध्यान र प्रज्ञाको उल्लेख भएको पाइन्छ भने बल, उपाय, प्रणिधि र ज्ञानपारमितासहित दशपारमिताको स्तोत्र समेत संकलन गरिएको पाइन्छ । भौतिक वस्तु (धन-सम्पति), छोरा-छोरी, पत्नी समेत परित्याग गर्नेलाई दानपारमिता भनिन्छ ।^३ पारमिता पूर्ण गर्नको लागि बोधिसत्वमा करुणा, उपाय र कौशल्य गुणयुक्त भएर आफ्नो उपकरण त्याग्नसक्ने चेतना भएको हुनुपर्छ । आफ्नै शरीरको अङ्ग-प्रत्यङ्ग नै परित्याग गरी दानलाई दान उपपारमिता भनिन्छ ।^४ आफ्नो जीवन प्राण नै परित्याग गरी दिने दानलाई दान परमत्यपारमिता भनिन्छ ।^५ बुद्धधर्ममा

१ सविता धाखा, 'नेपाःया बौद्ध समाजय् दानया परम्परा', *पलेस्वा*, अङ्क ३, वि.सं. २०४८, पृ. १ ।

२ आशाकाजी वज्राचार्य, *पञ्चदान विधि*, ललितपुर : सिद्धिराज शाक्य र परिवार, वि.सं. २०३९, पृ. ४ ।

३ जुनु बासुकला रञ्जितकार, *भक्तपुरको पञ्चदान पर्व*, काठमाडौँ : न्हूजगुठी समाज, बौद्ध अध्ययन समाज नेपाल, ललितपुर र भक्तपुर विकास सहयोग संघ वि.सं. २०६४, पृ. १९ ।

४ ऐजन ।

५ ऐजन ।

दशपारमितामा दानपारमितालाई पहिलो स्थान दिएका कारण प्राचीन कालदेखि नै दानको अवधारणा रहेको देखिन्छ। विभिन्न बौद्ध साहित्यहरू, जातक कथाहरू र विभिन्न साहित्यमा पनि दान धर्मलाई प्रमुख विषय बनाइएको पाइन्छ।

नेपालको ऐतिहासिक दानपरम्परा

नेपालमा प्राचीन कालदेखि बुद्ध धर्म रहेको कुराको पुष्टी निग्लिहवा र लुम्बिनी स्तम्भ लेखबाट दर्शाउँछ। नेपाली भू-भागभित्र बुद्ध धर्मअनुयायी राजा अशोकले राज्याभिषेकको बीसौ बर्ष इ.पू. २४५ मा तीर्थयात्राको क्रममा वर्तमान नेपालको पश्चिम तराईको लुम्बिनीग्राममा आई करबाट मुक्त गरेर त्यस क्षेत्रमा शिलास्तम्भ खडा गरी 'हिद् बुद्धे जाते शाक्यमुनी' अङ्कित गराई बुद्धको जन्मस्थल यही हो भनी प्रमाणित गरेका थिए।^{१६} साहित्यिक प्रमाणका आधारमा अध्ययन गर्दा भगवान बुद्धले 'दान दिनु र युद्धमा लड्नु समान हो' भनी शुद्ध विचारबाट आफ्नो क्षमताअनुसार श्रम, सीप, सदाचारयुक्त दानलाई अति कठिन र दुर्लभ दानको रूपमा लिएको देखिन्छ।

नेपाली बौद्ध समाजमा दान परम्पराको बारेमा पिण्डपात्रावदान, महावस्तुवदान, कपिसावदान, सर्वानन्दनृपजातक, सुगतावदान र विभिन्न जातक ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको छ।^{१७} कपिसावदानमा ज्ञानकर नामक बाँदरले दीपंकर तथागतलाई रुखकटर दान दिएको, सर्वानन्द राजा तथा लक्ष्मी थकुले दीपंकर तथागतलाई पञ्चदान दिएको उल्लेख छ। भिक्षु-भिक्षुणीहरूको आयश्रोत नभएको समयमा तिनीहरूलाई गृहस्थीहरूबाटै भोजन दान दिइन्थ्यो। लिच्छविकालको अभिलेखहरूमा आर्य भिक्षु भिक्षुणी संघलाई भोजन गराइएको उल्लेख भएको पाइन्छन्। दानकार्यबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सकिने विश्वास बौद्ध समुदायमा अहिलेसम्म रहिआएको छ। षट्पारमिता वा दशपारमितामा पहिलो खुड्किलो नै दानपारमिता रहेको छ। परोपकार गर्नु नै पारमिताको रस (काम) हो।^{१८} नेपालमा दान परम्परा सम्बन्धी पुरातात्विक महत्त्वका शिलालेखहरूका आधारमा अध्ययन गर्ने हो भने बुद्धभन्दा पहिले अतीत बुद्धहरूको अस्तित्व रहेको प्रमाणको रूपमा निग्लिहवाको स्तम्भमा लिखित 'बुधस कोनक मनस' (बुद्ध कनकमुनि) भनी उल्लेख^{१९} भएबाट प्रष्ट हुन्छ। नेपालमा प्राप्त भएको अभिलेख प्रमाणको आधारमा लिच्छवि राजा मानदेवको संवत् ३८६ को चाँगुनारायणको स्तम्भमा आफ्ना जिजुवाजे वृषदेवलाई 'व्यायाम संक्षेप कृत' (लडाई भिडाई कम गर्ने राजा) भनेर उल्लेख गरिएको^{१०} र जयदेव द्वितीयको पशुपति अभिलेखमा वृषदेवलाई 'सुगत शासन पक्षपाति' (बौद्ध धर्म प्रति भुकेको) भनी उल्लेख^{११} भएका प्रमाणको आधारमा नेपालमा मानदेव

६ गौतम वीर बज्राचार्य, *लुम्बिनी हिद बुधे जाते सक्य मुनी ति*, ललितपुर : श्रीमती तारा देवी बज्राचार्य र अन्य, वि.सं. २०७६, पृ. ५।

७ रञ्जना बज्राचार्य, *पञ्चदान: बौद्ध पर्व*, ये: शाक्य अफसेट प्रेस प्रा.लि., वि.सं. २०५६, पृ. ११।

८ आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप, *दश पारमिता*, काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, वि.सं. २०६०, पृ. ४।

९ ए फूरर, *एन्टिक्वीटी अफ द बुद्धिष्ट वर्ड प्लेस इन द नेपालिज तराई*, वाराणसी : आइडोलोजिक बुक हाउस, ई.सं. १९७२, पृ. २६, २९।

१० धनवज्र बज्राचार्य, *लिच्छवि कालका अभिलेख*, काठमाडौं : नेपाल एशियाली अध्ययन केन्द्र, वि.सं. २०३०, पृ. १०-१४।

११ ऐजन।

भन्दा तीन पुस्ता अघि देखि नै प्रामाणिक रूपमा बुद्ध धर्म रहेको देखिन्छ । उपत्यकामा बस्ती योग्य भएको समयदेखि बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसार भएको विषय विभिन्न बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएता पनि ऐतिहासिक रूपमा वृषदेवको समयदेखि प्रामाणिक रूपमा बुद्ध धर्म र विभिन्न गतिविधिहरू दान, दातव्य, विहार र चैत्य, प्रतिष्ठा गर्ने परम्पराको शुरुवात भएको देखिन्छ । ऐतिहासिक रूपमा वृषदेवको समयदेखि प्रामाणिक रूपमा बुद्ध धर्म तथा यस सम्बन्धी दान, दातव्य, विहार, चैत्य प्रतिष्ठा गर्ने गतिविधि एवं परम्पराको प्रमाण मिल्दछ । वंशावलीमा वृषदेवलाई स्वयम्भू चैत्यको निर्माताका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।^{१२} राजा वृषदेवको समयमा सुन्दर नामक सार्थबाहुले विधिपूर्वक विशाल चैत्य प्रतिष्ठा गरी सम्यक दान, नवदानको आयोजना गरी आर्य भिक्षु संघलाई क्षीर भोजन दान गराएको उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१३} उपर्युक्त प्रमाणको आधारमा कुनै पनि चैत्यप्रासादको स्थापना पश्चात् भिक्षु संघ वा बौद्ध आचार्यहरूलाई दान प्रदान गर्ने परम्पराको विकास भएको देखिन्छ ।

प्राचीन नेपाली बौद्ध समाजमा दानको प्रसंग अन्तर्गत सम्यकदान, नवदान र पञ्चदान परम्परा रही आएको देखिन्छ । वृषदेवको समकालीन सुन्दर सार्थबाहुले शिलपुछ्राग्र गिरि (पुलचोक) मा वस्ती बसालेर बुद्ध धर्ममा दीक्षित भएर नकबही विहार बनाई आफ्नो अन्तिम जीवनमा भिक्षु भएको,^{१४} चावहिलको धर्मदत्त चैत्य वंशावलीअनुसार धन्दोदय चैत्य कलिगत सम्वत् २८१० मा सूर्यवंशी राजा वृषदेवले बौद्ध चैत्य र मञ्जु विहार भनी बहाल बनाई तीन सय घरको सहर बसाएको, वृषदेवले नै कलिगत सम्वत् २८१५ मा धन्दोदय चैत्य बनाएको पाँच वर्षपछि गोदावरीमा पंचबुद्धका मन्दिर बनाई सात सय घरसमेत बसाई बाँडा गाउँको बस्ती बसालेको उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१५} त्यस्तै गरी धन्दोदय चैत्यको संरक्षण एवं सुधारका लागि एक उपासिकाले प्रतिवर्ष ४५ मानिका कुत बाली आउने खेत र आर्य भिक्षु संघका भिक्षुहरूको भोजन तथा शाक्यमुनि बुद्धको पूजाको लागि २८ मानिका कुत बाली आउने खेत दान दिएको उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१६} लिच्छविकालीन केही अभिलेखमा आर्य भिक्षु संघको उल्लेख भएको पाइन्छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको सत्रौं शताब्दीमा सारिएको 'दीपंकर वास्तु पटल' ग्रन्थमा दीपंकरलाई नागयान चलमान (नागहरूको नेता) भनिएको छ ।^{१७} त्यसैले अहिलेसम्म पनि पञ्चदानको दिन ब्रह्माको टाउकोको प्रतीकको रूपमा कोत(पूजाथाल) नागको प्रतीक डोरी र प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको प्रतीक प्रदर्शन गर्ने चलन प्रचलनमा रहिआएको पाइन्छ । नेपालमण्डलभित्र विभिन्न समयमा बनेका विभिन्न बिहारहरूको स्थापनाको पछाडि दान, दाताहरूको महत्त्व रहेको देखिन्छ । काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुरमा स्थापना भएका विभिन्न विहारबाट विभिन्न किसिमका दानका कार्यक्रमहरू हालसम्म पनि संचालन हुँदै आइरहेको पाइन्छ ।

१२ धनवज्र वज्राचार्य र कमल प्रकाश मल्ल, *द गोपाल राजवंशावली*: काठमाडौं : नेपाल अनुसन्धान केन्द्र, ई.सं. १९८२, पृ. २८ ।
१३ ऐजन् ।

१४ योगी नरहरिनाथ (सं.), *देवमाला वंशावली*, मृगस्थली: क्षिप्राताथ योगी, वि.सं. २०१३, पृ. १००-१०२

१५ ऐजन् ।

१६ धनवज्र वज्राचार्य, *लिच्छवि कालका अभिलेख*, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन केन्द्र, वि.सं. २०३०, पृ. १-३ ।

१७ मेरी सेफर्ड स्लुस्सर, *नेपाल मण्डल*, भाग २, अमेरिका: न्यू जर्सी प्रिन्सटन युनिभर्सिटी प्रेस, ई.सं. १९८२, पृ. २९२ ।

नेपालमण्डल भन्नाले काठमाडौं उपत्यकालाई चिनाउन्छ । भूगोलको आधारमा भन्ने हो भने मुख्यतया काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुरको साथसाथै यसका आसपास र वरपरका क्षेत्रहरूलाई नेपालमण्डल भनिन्छ । नेपालमण्डल शब्द हालसम्म सबैभन्दा पहिले काठमाडौंको ज्ञानेश्वरमा लिच्छवि राजा जयदेव (इ. ७१३-७३३)को पालामा एउटा शिलापत्रमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।^{१८} स्वयम्भू धर्मधातु ज्योतिरुपको उत्पत्ति स्थान नेपाल मण्डल हो । यहाँ बस्ने बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले स्वयम्भू धर्मधातुलाई नै मूल श्रोतको रूपमा मान्दै आइरहेका छन् ।^{१९} स्वयम्भूपुराणअनुसार महामञ्जुश्रीले बसालेको मञ्जुपत्तन नगरको विकसित रूप यस भूखण्डमा पहिले देखि नै महायान, बज्रयान बुद्धधर्मको प्रभाव रहेको पाइन्छ । यहाँ बसोबास गर्ने नेवार बौद्धहरूको बुद्ध धर्म संस्कृति अन्तर्गत धार्मिक क्रियाकलाप, चर्या र जीवनशैलीमा छुट्टै मौलिकता र विशेषता अहिलेसम्म पनि जीवितै रहेको देख्न सकिन्छ । बुद्धधर्ममा तीन प्रकारका बोधिज्ञान प्राप्त गर्ने तीन प्रकारका माध्यमहरू अर्थात् यानहरू श्रावकयान, प्रत्येकबुद्धयान र सम्यक्सम्बुद्धयान रहेका छन् ।^{२०} नेपालमण्डलका नेवार बौद्धहरूको जीवनमा विशेष गरी त्रिरत्नको बौद्ध दर्शनले प्रभाव पारेको देखिन्छ । नेपालमण्डलमा बौद्धधर्मको प्रवेश प्राचीनकालमा नै भएको कुरा यहाँ चल्दै आएको विभिन्न परम्परा र संस्कृतिबाट थाहा हुन्छ । ती अनेकन संस्कृति र परम्पराहरूमध्ये दान परम्परा पनि एक हो । बौद्धधर्ममा दान गर्नु भनेको पुण्यसम्भार प्राप्त गर्ने कुशल कार्य मात्र नभई सम्यक सम्बुद्ध हुनको लागि आवश्यक दशपारमिता प्राप्त गर्नको लागि गरिने चर्या हो ।

पञ्चदान पर्व

दशपारमिताहरूमा सबैभन्दा पहिलो दानपारमिता चर्या गर्न गराउन नेवार बौद्ध समुदायमा पञ्चदान, सम्यक दान, नवदान आदि दानका विभिन्न संस्कृति तथा परम्पराहरू नियमित र ऐच्छिक रूपमा मनाउँदै आइरहेका छन् । नेपालमण्डलमा विशेष गरी नेवार बौद्ध समाजमा बुद्धधर्म, बौद्ध संस्कृति, कला, सम्पदालाई महत्त्वपूर्ण मानिँदै आएका छन् । नेपालका बौद्धमार्गीहरूले मान्दै आएका विभिन्न रीतिथिति र परम्परा रहेका छन् । ती मध्ये सबभन्दा ठुलो पर्व सम्यक महादान नै हो ।^{२१} नेपालमण्डलभित्र बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित पञ्चदान, सम्यकदान वर्षेनी मनाइँदै आइरहेको छ । यो पर्व नेपालको बौद्धधर्ममा साँस्कृतिक पर्वको रूपमा मनाउँदै आएको छ । यस पर्वले सबैलाई सम अर्थात् समानताको दृष्टिले हेरिने गरिएको यस पर्वभित्र बौद्धकला, बौद्धसंस्कृति सँगसँगै विशुद्ध भावना उत्पन्न भएको पाइन्छ ।^{२२} नेवार समुदायले गुँला महिनाभित्र श्रावण शुक्ल अष्टमीको दिनमा पाटन र दोस्रोपटक भाइकृष्णत्रयो

१८ काशीनाथ तमोट, *नेपाल मण्डल*, यल: नेपालमण्डल अनुसन्धान गुथि, ने.सं. १९२६, पृ. १६ ।

१९ हेमराज शाक्य, 'सम्यक् महादानया परम्परा व इतिहास', *पलेस्वां*, अङ्क २१, वि. सं. २०६०, पृ. ३ ।

२० नरेशमान बज्राचार्य (सं.), *बज्रिरत्नकृतभाष्योपेतः* नागार्जुनपादविरचितः धर्मसंग्रहः प्रथमो भागः काठमाडौं: त्रिरत्न प्रकाशन, वि.सं. २०६२, पृ. ५ ।

२१ रञ्जना बज्राचार्य, *भ्वाइस अफ कल्चरल*, काठमाडौं : डिपार्टमेन्ट अफ् नेप्लिज हिस्टोरी, कल्चर एण्ड आर्कियोलोजी, पद्मकन्या क्याम्पस, वि.सं. २०५४, पृ. २९ ।

२२ कृष्णप्रसाद पराजुली (सं.), *वृहद् नेपाली शब्दकोष*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०७५, पृ. ७३५ ।

दशीका दिन काठमाडौं, भक्तपुर, साँखु, ठिमी, पनौती र कीर्तिपुर लगायतका स्थानहरूमा पञ्चदान पर्व दान दिने र पुण्य कमाउने उद्देश्यका साथ मनाइन्छ ।

बुद्ध धर्ममा गृहस्थीहरूले कुशलकर्म गर्ने क्रममा दान गर्नु पहिलो खुड्किलोको रूपमा मानिन्छ । बौद्धधर्मको इतिहासकालदेखि नै दानकार्यमा राजा, महाजन, सर्वसाधारणहरूले बुद्ध र भिक्षुसंघलाई विभिन्न किसिमका दानहरू भोजन दान, लुगा(चीवर) दान गर्ने परम्परा रहेको छ । नेपालमा दान गर्ने परम्परा लिच्छवि राजा वृषदेवको पालादेखि भएको अभिलेखहरू पाइन्छन् । त्यस्तै गरी लिच्छवि राजाहरू मानदेव, शिवदेव, अंशुवर्मा र नरेन्द्रदेवको समयमा पनि दान परम्पराले निरन्तरता पाएको विभिन्न अभिलेख तथा वंशावलीमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी मल्लकालमा पनि दान परम्परालाई निरन्तरता दिएको र व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्नका लागि राज्यस्तर लगायत जनस्तरबाट समेत विभिन्न गुठिहरूको स्थापना भएका कारण दान परम्पराको महत्त्व स्पष्ट भएको देखिन्छ ।

विश्वमा मनाइने चाडपर्वहरूमध्ये अन्यत्र कतै नमनाइने पञ्चदान पर्व नेपालमा मात्रै मनाइने हुँदा विश्वमा नेपाल र नेपालीको पहिचान, धार्मिक, सांस्कृतिक र कलाको समेत प्रदर्शन भएको मान्न सकिन्छ । यो पर्व नेपालको आफ्नै मौलिक संस्कृति र परम्परा बोकेको पर्व हो । यो पर्व प्रत्येक वर्ष निश्चित समयमा नियमित रूपमा हालसम्म अनवरत रूपमा भव्यतथाका साथ चलिआएका छन् ।

पञ्चदानका अर्थ

पञ्चदान पर्व काठमाडौं उपत्यकाको बौद्धहरूको सांस्कृतिक पर्व हो । बौद्ध धर्ममा विभिन्न पारमिता चर्यामध्ये पहिलो दानपारमिताको अन्तर्गत पञ्चदान रहेको छ । स्थानीय भाषामा पञ्चदानलाई पञ्जरां अर्थात् 'पं' को अर्थ पृथ्वी र 'ज' को अर्थ उत्पन्न भएको तथा दान भन्नाले त्यागनु हो । पृथ्वीबाट उब्जेको फलफूल, अन्न आदि दान गर्नुका साथसाथै पाँच प्रकारका वस्तुहरू दान दिइने हुनाले पञ्चदान भनिएको पाइन्छ । पाँच प्रकारका वस्तु भन्नाले निम्न प्रकारका हुन्: १. पूजा- धूप, दीप, गन्ध र रस २. भोजन सामग्री- धान, चामल, गहुँ, क्वाति, केराउ, मास, पिंडालु, मुवला, कर्कट आदि । ३. पेय पदार्थ- सख्खर पानी, सिसाफल (फलफूल), ४. औषधि- हल, अवला (अमला), गुल: (औषधि, नून र तेल) ५. दैनिक आवश्यक वस्तु- सियो, धागो, डोरी, कुचो, सेतो कपडा (पानी छान्ने), काषाय वस्त्र, खरी, ढुङ्गा र चक, दतिवन आदि ।) पञ्चदानलाई पंजदान, पंजादान, पञ्जदान, पञ्जरां आदि शब्दहरू प्रयोग गर्दछन् ।

पञ्चदानको सांस्कृतिक महत्त्व

काठमाडौंका बौद्धहरूले पञ्चदान पर्वलाई महत्त्वपूर्ण पर्वको रूपमा लिने गरिएको छ । यो पर्वमा मानव निर्मित दीपंकर बुद्धको मूर्तिभित्र मानिस बसेर नगर परिक्रमा गरी जात्रा मनाइन्छ । बहाः, बही जम्मा भएका दीपंकर बुद्धको प्रतिमाभित्र मानिस बसेर जात्रा गरिन्छ कुनै पनि प्रकारको खटको व्यबस्था गरिदैन । यसरी दीपंकर बुद्धको

जात्रा गर्ने परम्परा र संस्कृति नेपालमा मात्रै पाइने भएकोले यो संस्कृति नेपालको दान परम्परा र दीपंकर बुद्धको मौलिक जात्राको रूपमा लिन सकिन्छ। यसप्रकारको जात्रामा विभिन्न किसिम र रङ्का दीपंकर बुद्धको प्रतिमा प्रदर्शन गरिनुका साथसाथै बौद्ध कलाको समेत प्रदर्शन गर्ने गरिन्छ। यो पर्वमा परम्परागत रूपमा गुँला धा: बाजा, दाफा, भजन, श्रृङ्गभेरी बाजा आदि सांगितिक समुहहरूले आफ्नो बाजाको प्रदर्शनी गर्ने प्रचलन रहेको छ। यस दिनमा यहाँका परम्परागत विहार र बहीहरूमा संरक्षित बौद्ध सम्पदाहरूको प्रदर्शन बही द्यो ब्यगु कार्य गरिने हुँदा यो संस्कृतिले नेपालको जीवित सांस्कृतिक सम्पदाहरू संरक्षण गर्ने कार्यमा महत्त्व रहेको देखिन्छ।

पञ्चदानको प्रकार

नेपालको बौद्ध समाजमा दीपंकर तथागत, बुद्ध, बोधिसत्व लगायत बज्राचार्य, शाक्य भिक्षु संघसहितलाई विभिन्न अवसरहरूमा विभिन्न किसिमका पञ्जराहरू दिदै आएका छन्। विशेष गरी पञ्चदान नियमित र ऐच्छिक पञ्चदान गरी दुई किसिमका छन्। नियमित पञ्चदान भन्नाले बौद्ध संस्कृति तथा परम्पराको रूपमा वर्षको कुनै निश्चित दिनमा मनाइने परम्परा हो। यो पर्व प्रत्येक वर्ष श्रावणशुक्लअष्टमीको दिन पाटनमा र भाद्रकृष्णत्रयोदशीका दिन काठमाडौँ, भक्तपुर, थिमी, कीर्तिपुर साँखु आदि स्थानहरूमा श्रावणकृष्णत्रयोदशीका दिन मनाइन्छ। ऐच्छिक पञ्चदानमा कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो इच्छाअनुसार गर्ने दानलाई जनाउँदछ। पञ्चदानलाई तीन प्रकारका बार्षिक पञ्जराँ, ऐच्छिक पञ्जराँ र विशेष पञ्जराँ छन्। काठमाडौँका नेवार बौद्धहरूले दीपंकर बुद्धलाई आदिबुद्धको रूपमा लिनै गरिन्छ। त्यसैले पञ्चदान पर्वमा दीपंकर बुद्धको प्रतिमालाई अगाडि राखी दानशाला बनाई पूजाआजा गरिन्छ।

पञ्चदानको सामाजिक महत्त्व

बौद्ध धर्मअनुसार जीवनको मूल उद्देश्य निर्वाण प्राप्तीको लागि गृहस्थहरूले दान, शील र समाधिको अभ्यास गर्नुपर्दछ। अतः निर्वाणको लागि गर्नुपर्ने पहिलो कार्य दान रहेको हुँदा यहाँका बौद्ध धर्मांम्वलम्बीहरूले दान कार्य गर्ने गर्दछन्। बौद्ध धर्मको इतिहासमा हेर्दा बुद्धको समयदेखि भिक्षुहरूको जीवन समाजमा निर्भर रहेको विभिन्न अभिलेखहरूबाट स्पष्ट भएको देखिन्छ। विगत देखि वर्तमान समयसम्म पनि भिक्षुहरूको जीवन समाजमा निर्भर भईनै रहेको छ। भिक्षुहरू लगायत महायानी बौद्धसंघ सदस्यहरू समाजसँग गहिरो सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। नेपालको बौद्ध संघ अन्तर्गत परम्परागत बौद्ध विहार र बहा, बहिहरूका भिक्षु, शाक्य र बज्राचार्यहरू बिहानै देखि आफ्नो घर, आँगन, चैत्य, विहार, बहिमा सरसफाई कार्य गरी शील पालना गर्दै पिण्डपात्र लिएर भिक्षाटनमा जाने परम्पराले हालसम्म निरन्तरता पाइरहेको छ। विहारमा प्रव्रजित भएका शाक्य र बज्राचार्य संघका कुलपुत्रहरूलाई नेवार बौद्ध समुदाय लगायतले दान दिदै आईरहेको छ। दान लिने दिने बेलामा 'दान वलेन' स्तोत्र पाठ गर्ने र आशिर्वाद दिने परम्परा रहेको छ। बौद्ध धर्मअन्तर्गत गरिने दान परम्परालाई अन्य समुदायले समेत सकारात्मक रूपमा लिनै गरेको देखिन्छ। त्यसैले पञ्चदान पर्वको सामाजिक महत्त्व आम जनसमुदायमा नड र मासुको जस्तै सम्बन्ध रहेको पाइन्छ।

पञ्चदानको आर्थिक पक्ष

बौद्ध धर्मालम्बीहरूले बौद्ध धर्म, संस्कृति जोगाउन परापूर्वकालदेखि चलिआएको बौद्ध धार्मिक परम्परा, रीतिथिति, संस्कारहरू, कला, चाडपर्व र जात्रालाई निरन्तरता दिँदै ती जात्रा पर्वहरू चलाउँदै आइरहेका छन्। बौद्ध समाजमा आफ्नो आयको केही अंश भिक्षु संघ, विहार संघलाई भोजन दान, वस्त्रदान, औषधी लगायत नगद तथा जिन्सी दैनिक जीवनयापनका लागि आवश्यक वस्तुहरू दान दिने चलन रहीआएको पाईन्छ। त्यस्तैगरी धार्मिक तथा ऐतिहासिक तथा साँस्कृतिक महत्त्व बोकेका बहाः, बही तथा अन्य सम्पदाहरूको संरक्षण, जिर्णोद्धार, नयाँ नयाँ विहार बनाउनका लागि बौद्ध संघका सदस्यहरूले श्रमदान, भौतिक वस्तुहरू दान गर्नुका साथसाथै नगद तथा जिन्सीसमेत दान दिने परम्परा रहीआएको छ। भक्तपुरमा हुने पञ्चदानमा सहभागी पाँच दीपंकर बुद्धलाई पाँच पाण्डवको रूपमा स्थानियहरूले लिने गरे पनि भक्तपुरका निश्चित स्थानहरूमा नगद तथा अन्न, गेडागुडी, फलफूल दान दिने चलन रहेको छ।^{२३} पञ्चदानका दिन भिक्षाटनमा सहभागी भई आफूलाई प्राप्त भएको दान सामग्री आवद्ध संघहरूलाई हस्तान्तरण गरी संघलाई आफ्नो विभिन्न गतिविधि संचालन गर्नमा सहयोग गर्दै आइरहेको छ। पञ्चदानमा प्राप्त नगद तथा जिन्सी लुम्बिनीमा निर्माण भईरहेको वज्रयान विहारलाई हस्तान्तरण गरेको सकारात्मक समाचार पनि आइरहेका छन्। अतः पञ्चदान पर्वमा दान गर्ने, दान लिन सहभागी हुने र दानमा प्राप्त भएको सामग्रीहरू बौद्ध संघलाई प्रदान गर्ने परम्पराले दान लिने मात्रै होईन दान प्रदान गर्नुपर्दछ र दानमा प्राप्त भएका वस्तुहरू समाज, संघ र सम्पदा संरक्षण कार्यमा संलग्न हुनुपर्दछ भन्ने सन्देश दिएको देखिन्छ। दान कार्य परोपकारी कार्य हो भन्ने जनचेतना जगाउन र समाज निर्माणमा यसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको पुष्टी गर्नका लागि समेत पञ्चदान पर्वले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। हाम्रो धर्म, संस्कृति र कला जोगाउनका लागि पञ्चदान पर्वले थप हौसला र निरन्तरता पाउनु राज्यस्तरबाट पनि ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ।

उपसंहार

काठमाडौँ उपत्यकाका बौद्ध अनुयायीहरूले पञ्चदान पर्वमा दीपङ्कर बुद्धको पूजा उपासना गर्दै नगद तथा जिन्सी दान दिने परम्परा हालसम्म रहिआएकै छ। समय परिस्थितिअनुसार दानका स्वरूपहरूमा परिवर्तनहरू आएको देखिन्छ। प्राचीनकालदेखि शुरु भएको विभिन्न किसिमका दान, गुठीहरूलाई निरन्तरता दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ। प्राचीनकालदेखिका दानसँग सम्बन्धित गुठीहरू पछिल्लो समय मासिदै गईरहेका छन्। ती गुठीहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ। गुठीको आयस्ता कम भएकै कारण विभिन्न पर्वहरू मासिदै गईरहेका छन्। नेपाल सरकारले गुठी व्यवस्थापन सम्बन्धी ठोस ऐन, कानुन निर्माण गरी कडाइका साथ कार्यान्वयन गरी बौद्ध धर्मका संस्कृतिहरू जर्गेना गर्नुपर्दछ। यो पर्व बौद्धहरूको मात्र नभई सबै नेपाली नागरिकहरूको साझा पर्व हो भन्ने भावना जागृत गराउनुपर्दछ। नेपाल धर्मनिरपेक्ष राज्य भएकोले राज्य स्तरबाट नै बौद्धहरूको धार्मिक पर्वलाई पनि संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

^{२३} रञ्जितकार, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं. ३, पृ. ११।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- तमोट, काशीनाथ, *नेपाल मण्डल*, यल: नेपालमण्डल अनुसन्धान गुथि, ने.सं. ११२६ ।
- धाखा, सविता, 'नेपाःया बौद्ध समाजय् दानया परम्परा', *पलेस्वां*, अङ्क ३, वि.सं. २०४८ ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (सं), *वृहद् नेपाली शब्दकोष*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०७५ ।
- बज्राचार्य, आशाकाजी *पञ्चदान विधि*, ललितपुर : सिद्धिराज शाक्य र परिवार, वि.सं. २०३९ ।
- बज्राचार्य, गौतम वीर, *लुम्बिनी हिद बुधे जाते सक्य मुनी ति*, ललितपुर : श्रीमती तारा देवी बज्राचार्य र अन्य, वि.सं. २०७६ ।
- बज्राचार्य, नरेशमान (सं.), *बद्रीरत्नकृतभाष्योपेतः* नागार्जुनपादविरचितः धर्मसंग्रहः प्रथमो भागः काठमाडौं : त्रिरत्न प्रकाशन, वि.सं. २०६२ ।
- बज्राचार्य, रञ्जना, *पञ्चदानः बौद्ध पर्व*, येः शाक्य अफसेट प्रेस प्रा.लि., वि.सं. २०५६ ।
- बज्राचार्य, रञ्जना, *भ्वाइस अफ कल्चरल*, काठमाडौं : डिपार्टमेन्ट अफ् नेप्लिज हिस्टोरी, कल्चर एण्ड आर्कियोलोजी, पद्यकन्या क्याम्पस, वि.सं. २०५४ ।
- भिक्षु कुमार काश्यप, *दश पारमिता*, काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, वि.सं. २०६० ।
- फूरर, ए, *एन्टिक्वीटी अफ द बुद्धिष्ट वर्ड प्लेस इन द नेपलिज तराई*, वाराणसी : आइडोलोजिक बुक हाउस, ई.सं. १९७२ ।
- योगी नरहरिनाथ (सं.), *देवमाला वंशावली*, मृगस्थली: क्षिप्राताथ योगी, वि.सं. २०१३ ।
- रञ्जितकार, जुनु बासुकला, *भक्तपुरको पञ्चदान पर्व*, काठमाडौं : न्हूजगुठी समाज, बौद्ध अध्ययन समाज नेपाल, ललितपुर र भक्तपुर विकास सहयोग संघ वि.सं. २०६४ ।
- बज्राचार्य, धनवज्र, *लिच्छवि कालका अभिलेख*, काठमाडौं : नेपाल एशियाली अध्ययन केन्द्र, वि.सं. २०३० ।
- बज्राचार्य, धनवज्र र मल्ल, कमल प्रकाश, *द गोपाल राजवंशावली*: काठमाडौं : नेपाल अनुसन्धान केन्द्र, ई.सं. १९८२ ।
- बज्राचार्य धनवज्र, *लिच्छवि कालका अभिलेख*, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन केन्द्र, वि.सं. २०३० ।
- स्लुस्सर, मेरी सेफर्ड, *नेपाल मण्डल*, भाग २, अमेरिका: न्यू जर्सी प्रिन्सटन युनिभर्सिटी प्रेस, ई.सं. १९८२ ।
- शाक्य, हेमराज, 'सम्यक् महादानया परम्परा व इतिहास', *पलेस्वां*, अङ्क २१, वि. सं. २०६० ।